

Coöperaties in de Sovjetunie: Argumenten pro en contra. Een aantekening

J. Oversloot

Eén van de concrete maatregelen die onder de algemene noemer perestrojka (verbouwing of herstructurering) van de volkshuishouding van de Sovjetunie zijn genomen is de (her)introdactie van de productie-coöperatie geweest. De Wet op de Coöperatie, die eind mei 1988 door de Opperste Sovjet van de USSR werd goedgekeurd, trad op 1 juli van dat jaar in werking.¹ Eerder al, 1 mei 1987, was de Wet op de Individuele Arbeidsactiviteit (WIAA) in werking getreden.² De coöperatie is een rechtspersoon, telt minimaal drie leden, kan kopen van en verkopen aan staatsbedrijven, particulieren en andere coöperaties, mag productiemiddelen bezitten en mag loonarbeid laten verrichten.

De herintrodactie van de (productie)coöperatie is niet zonder rumoer verlopen. Het rumoer over de coöperaties is ook nog steeds niet verstomd. De kritiek op het feitelijk functioneren van die coöperaties - nadat men ze enige tijd in bedrijf heeft gezien - is in sommige kringen, binnen de Opperste Sovjet en het Congres

---

* Hans Oversloot is werkzaam bij de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Leiden.

¹ Zie voor het Ontwerp van "Wet betreffende de Unie van Socialistische Sovjet Republieken op de coöperatie in de USSR: *Pravda*, 6 maart 1988, pp. 2-5. De definitieve wetstekst is onder meer te vinden in: *Pravda*, 8 juni 1988, pp. 2-5. Begin 1987 werd door de Ministerraad van de USSR een aantal beginselen voor de oprichting en het functioneren van coöperaties goedgekeurd, die als basis diende voor een reeks van Ministerraadsbesluiten die de voorwaarden voor het oprichten van coöperaties voor een beperkt aantal branches afzonderlijk regelden. Op deze verordeningen kwam nauwelijks respons. Pas met de publicatie van het Ontwerp van Wet op de Coöperatie steeg het aantal aanvragen. Zie: *Sobranije Postanovleni Pravitelstva Sojoeza Sotsialistsjeskich Respoeblik* (Verzameling van verordeningen van de regering van de USSR), 1987, No. 10, pp. 195-213 en pp. 214-222; *Idem*, 1987, No. 11, pp. 227-241 en 241-255.

² De Wet op de Individuele Arbeidsactiviteit werd onder meer gepubliceerd in: *Pravda*, 21 november 1986, pp. 1,3.

van Volksafgevaardigden, maar ook daarbuiten, bijzonder fel. Binnen het parlement van de RSFSR (de Russische Republiek) bleek de grote weerstand tegen de coöperaties ook uit de steun die Ivan Polozkov recentelijk, in mei 1990, ontving in de strijd om het presidentschap van de grootste van de vijftien republieken van de Sovjetunie. Ivan Polozkov, de partij-secretaris van Krasnodar, die van de 'strijd tegen de coöperaties' een van zijn belangrijkste programma-punten had gemaakt, ontving in de tweede stemronde bijna zoveel steun als Boris Jeltsin. Jeltsin kon pas in de derde stemronde, nadat Polozkov zich had teruggetrokken, tot president van de RSFSR worden verkozen. Een paar weken later, op 23 juni 1990, werd Ivan Polozkov wel gekozen tot secretaris-generaal van de nieuw opgerichte Communistische Partij van Rusland (van de RSFSR).

De coöperaties vormen een van de meest zichtbare elementen van de *perestrojka*. Toch zijn de tegenstanders van de coöperaties, althans van de coöperaties zoals ze thans functioneren, niet gelijk te stellen met de voorstanders van de 'oude methoden van bedrijfsvoering'. Een groot deel van de Russische bevolking is *en* verklaard tegenstander van de plan-economie zoals men die kende *en* tegen (de effecten) van 'particulier ondernemerschap' in de vorm van de coöperatie. Bij de mijnwerkersstakingen van 1989 bijvoorbeeld speelde behalve weerzin tegen de 'oude methoden van bedrijfsvoering' en de eeuwige 'tekorten' (aan fatsoenlijke woningen, consumptiegoederen, sociale zorg) óók een protest tegen het 'nieuwe' fenomeen van de coöperatie een rol. Een weerzin tegen 'het systeem' en tegen de *vlasti* (de machtigen) kan zeer wel samengaan met afkeer van (de effecten) van maatregelen die een meer of minder fundamentele *verandering* van de sociale en economische orde teweeg kunnen brengen.

In het hiernavolgende zal ik eerst een inventarisatie geven van de mijns inziens belangrijkste argumenten die zijn aangevoerd *voor* de herinvoering van de productie-coöperatie. Ook de argumenten *tegen* de coöperaties komen aan bod. Ik zal die argumenten pro en contra toelichten en een voorzichtig oordeel geven over hun validiteit. Het debat over de wenselijkheid van het (her)invoeren - en thans: het al of niet weer afschaffen - van de productie-coöperatie is ook een politiek debat over de gewenste inrichting van de Sovjet-volkshuishouding. Het debat over de coöperaties raakt dus ook aan ideologische kwesties. In het laatste deel van dit artikel formuleer ik mijn verwachtingen over de toekomst van de coöperaties in de Sovjetunie.

1 De argumenten pro

De volgorde waarin de argumenten vóór de coöperatie hieronder zijn opgesomd is willekeurig. Ik heb ze gerangschikt in de volgorde waarin ik ze straks wil becommentariëren. Niet bij alle auteurs die zich positief over de herintroductie van de productie-coöperatie hebben uitgelaten vindt men dezelfde argumenten en men geeft ook niet hetzelfde gewicht aan deze argumenten. Een aantal redenen voor de herinvoering van de coöperatie vindt men overigens al in de officiële toelichtingen die bij de publicatie van de Wet op de Coöperatie (WodC) zijn gegeven, of kunnen worden afgeleid uit de tekst van de WodC zelf.

- De coöperatie is een vorm van socialistische productie-organisatie.
- In en door de coöperaties kan een arbeidsreserve worden aangesproken, die zonder de coöperaties onbenut blijft (gepensioneerden, gedeeltelijk arbeidsgeschikten).
- Werk in een coöperatie kan dienen als een aanvullende bron van inkomsten juist voor degenen die een gering inkomen genieten (pensioentekkers, studenten).
- In de coöperatieve sector kunnen arbeiders werk vinden van (onderdelen van) staatsbedrijven die (als staatsbedrijven) niet kosten-dekkend werken.
- De coöperatieve bedrijfsvorm is in het bijzonder geschikt om de lacunes in het staats-aanbod van goederen en diensten op te vullen (dienstensector, reparatie, productie van kleine series).
- De coöperatie biedt de mogelijkheid tot (her)opvoeding in socialistische bedrijfsvoering, marktgericht denken, en koppelt inkomen directer aan prestatie (zoals die blijkt uit verkoop van aangeboden goederen en diensten); de coöperatie draagt bij aan "de activering van de arbeidsactiviteit van de bevolking en deelname aan het bestuur van de economie".³
- Waar de coöperatieve sector geen gaten opvult die de staatssector heeft laten vallen kan de coöperatieve sector in concurrentie met de staatssector die staatssector aanzetten tot grotere efficiëntie; de coöperatieve sector kan (zal) met andere woorden een stimulerend effect hebben op de staatssector.
- Door de herintroductie van de coöperatie (en een verruiming van de legale mogelijkheden tot individuele arbeidsactiviteit) wordt de grijze en zwarte sector bestreden, c.q. wordt (een deel van) de grijze en zwarte sector binnen

³ V. Fedosejev & A. Saposnikov, "Tsjto takoje kooperativ?" (Zo'n coöperatie, wat is dat?), in: *Naoeka v Sibiri* (Wetenschap in Siberië), no. 50, 24 december 1987, pp. 6-7; citaat p. 6.

de officiële economie getrokken; dit is wenselijk, onder meer omdat zo de staat (de gemeenschap) door belasting te heffen kan mee-profileren van de activiteiten in (voorheen) het grijze en zwarte circuit.

Het eerstgenoemde argument is in tweërlei opzicht van groot ideologisch belang.

(a) Als de coöperatie als een socialistische productie-organisatie moet worden beschouwd, dan is de coöperatie geen (proto)kapitalistische bedrijfsvorm en dus binnen een socialistische maatschappelijke ordening acceptabel.

(b) Maar als de coöperatie een *socialistische* bedrijfsvorm is, door de introductie waarvan het *socialistische* karakter van de Sovjet-samenleving niet wordt verminderd, maar eerder wordt vergroot, dan wordt daarmee impliciet verder *afstand* genomen van het *communisme* als einddoel. Deze bewering vereist misschien toelichting.

De industriële of productie-coöperatie werd in 1988 *geherintroduceerd*. Tezelfdertijd werden pogingen ondernomen om de kolchozen - die formeel-juridisch ook als coöperaties kunnen worden aangemerkt - daadwerkelijk als coöperatieve ondernemingen te laten functioneren. In de jaren '30 hadden "industriële coöperaties", zoals ze toen meestal werden genoemd, een aanzienlijk deel van de bevolkingen van de Sovjetunie arbeid en inkomen verschaft (zie bijlage), en ook nog na de Grote Vaderlandse Oorlog was de industriële coöperatie een in macro-economische termen niet geheel verwaarloosbaar verschijnsel. (In de coöperaties werden bijvoorbeeld veel oorlogs-invaliden tewerkgesteld.) Het coöperatieve karakter van de industriële coöperatie was overigens al voor, en zeker tijdens en na de oorlog goeddeels fictie. De feitelijke zelfstandigheid van de coöperaties of *arteli* was zeer gering. Ook de coöperaties hadden hun plaats in de plan-economie. Niet betwist werd dat deze coöperaties een plaats en een functie hadden in een samenleving die zich vanuit een lagere sociaal-economische fase ontwikkelde *tot* een socialistische samenleving en nog hun plaats hadden *in* de socialistische samenleving. Maar de coöperatie werd een (volwaardige) plaats ontzegd in de samenleving die van socialisme naar *communisme* op weg was.

Een verdere ontwikkeling van het socialisme - zo was met name onder Chroesjtsjov de gepropageerde idee - zou een voortgaande verstatelijking van de Sovjet-volkshuishouding betekenen. Een daar weer achter liggende idee was dat de staat zou worden *aufgehoben* door een voortgaande 'vereniging' van staat en samenleving. Met vernieuwd élan op weg naar de verwezenlijking van het communisme betekende de coöperaties 'laten opgaan' in of omvormen tot staatsbedrijven. Dit is onder Chroesjtsjov ook gebeurd. De coöperaties hadden vanaf 1956 de ideologische wind merkbaar tegen. In 1961 werden de toen nog

resterende productie-coöperaties afgeschaft.⁴ De eigendom van de coöperaties werd tot staats eigendom gemaakt. Met veel kolchozen gebeurden hetzelfde: kolchozen gingen op in (veel omvangrijker) sovchozen. Daartoe was formeel toestemming van de leden van de kolchoz vereist. Die instemming tot opheffing was in feite opheffing per decreet - wat niet betekende dat het verdwijnen van de kolchoz door de kolchozniki zeer werd betreurd. Arbeidsrechtelijk en financieel (en zelf burgerrechtelijk) gingen de kolchozniki er door die omzetting van kolchoz in sovchoz er merendeels op vooruit. De kolchozniki maakten 'promotie', zij werden arbeiders in staatsondernemingen, met vakantiedagen, sociale voorzieningen en een verzekerd vast loon.

De herintroductie van de productie-coöperatie in de tweede helft van de jaren '80 betekende vanuit dit perspectief dus (mogelijk) een *versterking* van het socialisme, maar een versterking van het socialisme met het communisme als *wijkend* perspectief.

De verwachting die werd geformuleerd in het tweede argument is onterecht gebleken. En het was ook te voorzien dat dit beoogde effect zou uitblijven. Energie, ambitie en specifieke bekwaamheden zijn belangrijke voorwaarden voor succesvol coöperatief ondernemerschap (zij het niet de enige). Invaliden en gepensioneerden waren gedoemd ook voor de coöperaties een restcategorie te blijven - tenzij het als lid opnemen of als personeelslid aannemen van gepensioneerden en invaliden door speciale regelingen bijzonder aantrekkelijk wordt gemaakt. Dat heeft de staat geprobeerd te doen door belastingvoordeel te bieden aan coöperaties met een voldoende percentage invaliden in dienst. Dit voordeel moet echter opwegen tegen verminderde bruikbaarheid - in veel sectoren waarin coöperaties actief (kunnen) zijn is dit voordeel niet groot genoeg, en kan het ook niet groot genoeg zijn.

De kracht van het derde argument - arbeid in een coöperatie als bron van extra inkomen voor delen van de bevolking met een laag pensioen dan wel stipendium - verliest daarmee ten dele ook zijn kracht. De stimulus voor veel invaliden en gepensioneerden om bij te werken is er: de pensioenen zijn vaak treurig laag. Maar willen is niet genoeg, je moet ook kunnen. De coöperaties recruterden wel leden, c.q. personeel, uit de kringen van studenten. Veel belangrijker blijkt evenwel het aandeel van afgestudeerden, met name van ingenieurs en technici op - in Nederlandse equivalenten - MTS en HBO niveau.

⁴ Alec Nove (*The Soviet Economic System*, 3rd ed., Allen & Unwin, Boston-Londen Sidney 1986, p. 12) meldt over de produktie van de coöperaties in de jaren voor hun opheffing: "Until 1961 a small portion (varying from 5% to 8%) of industrial output was the responsibility of producers cooperatives." In de productie-sfeer bleven na 1961 alleen wat *arteli* van jagers en goudzoekers over met bij elkaar hooguit enkele tienduizenden leden.

Het vierde argument gaat op - en gaat nog niet op. In grote delen van de Sovjetunie is er nog een zeer krappe arbeidsmarkt; in veel bedrijfssectoren zijn vakatures te vervullen. Dit vaak bij gelijktijdige feitelijke overbezetting in diezelfde en andere sectoren en ondernemingen (verborgen werkloosheid). Gebleken is dat een feitelijk, officieel geregistreerd arbeidsoverschot op zichzelf een onvoldoende stimulus is voor het ontstaan en het floreren van een coöperatieve sector. Republieken met een hoge structurele werkloosheid als Oezbekistan, Tadzjikistan, Kirgizië en Turkmenistan hebben een relatief kleine coöperatieve sector. (Zie tabel I en tabel II.) De bevolking van Oezbekistan is zes keer zo groot als die van Armenië; de omvang van het coöperatieve bedrijf, zowel in aantallen werknemers als in omzet gerekend, is in Armenië echter groter. De omvang van het coöperatieve bedrijf in Estand is ongeveer eenderde van die in Oezbekistan, terwijl de Oezbekistan ongeveer twaalf keer zoveel inwoners heeft en zeker 7-8 keer zoveel volwassen inwoners telt (Oezbekistan heeft, anders dan Estland, een groot geboorte-overschot).⁵ Het 'achterblijven' van de coöperatieve sector in de Aziatische republieken kan zeer waarschijnlijk slechts ten dele - misschien zelfs helemaal niet - worden toegeschreven aan tegenwerking door 'de bureaucratie' en 'de machthebbers' ter plaatse. Andere factoren spelen waarschijnlijk een belangrijker rol. De voortdurende kracht van het zwarte circuit is er mogelijk een, misschien ook het lage opleidingsniveau. Maar een structurele factor van belang is waarschijnlijk ook dat de coöperatieve sector voor een belangrijk deel niet los staat van de staatssector, maar daarmee is verbonden. Goede contacten van *kooperatory* (coöperators) met werknemers en functionarissen van staatsbedrijven zijn belangrijk voor de succes-kansen van de coöperaties, zowel waar het gaat om opdrachten als ook om 'toegang' te krijgen tot de nodige grondstoffen en productiemiddelen. Een groot aantal coöperaties kan zelfs worden beschouwd als een 'creatuur' van de staatsondernemingen: ze komen er uit voort, en ze blijven er mee verbonden.⁶ Een 'onomvangrijke', of 'achtergebleven' staatssector levert dus niet per definitie een bijdrage aan de groei-mogelijkheden van de coöperatieve sector; het tegendeel lijkt eerder het geval.

⁵ Zie over de ongelijke ontwikkeling van de coöperatieve sector ook: A. Glusjetski, "Kak razvivajetsja kooperatsija?" (Hoe ontwikkelt zich de coöperatie?), in: *Argoemjenty i fakty* (Argumenten en feiten), 1989, no. 10.

⁶ Zie over de 'patronage' van coöps door staatsondernemingen: E. Spiridonov, "V zerkale sotsiologii" (In de spiegel van de sociologie), in: *Materialjno-technitsjeskoje snabzjenije* (Materieel-technische bevoorrading), 1989, No. 5, pp. 33-36, i.h.b. p. 35; (ook hier wordt opgemerkt dat staatsondernemingen coöps gebruiken als een simpele manier om geld te verdienen.

Tabel 1 De groei van de coöperatieve sector 1987-1989 .

	01-01-1988	01-01-1989	01-01-1990
Aantal geregistreerde coöperaties *	24.3	135.6	250.3
Aantal coöperaties in bedrijf	3.9	77.5	210.5
Aantal leden & werknemers	152.0	1.350.0	5.500.0

* x 1000, (Izvestija, 5 maart 1990).

Het argument dat de coöperatieve bedrijfsvorm in het bijzonder geschikt zou zijn om lacunes in het staats-aanbod van goederen en diensten op te vullen (dienstensector, reparatie, productie van kleine series) lijkt overtuigend. Dat wil

Tabel 2 Coöperaties in bedrijf per republiek op 1 januari 1989.

	Aantal coops	Aantal leden & werknemers	waarvan werknemers in deeltijd
USSR	77.548	1.396.5	653.9
RSFSR	38.895	708.2	232.9
Oekraïne	13.534	248.8	124.8
Wit-Rusland	2.518	43.5	23.4
Oezbekistan	3.21	71.6	25.6
Kazachstan	4.572	72.6	30.0
Georgië	2.089	32.3	13.0
Azerbajdjan	1.291	15.8	5.1
Litouwen	1.569	25.5	15.6
Moldavië	1.644	38.5	23.6
Letland	1.190	28.7	19.4
Kirgizië	1.265	15.8	5.9
Tadzjikistan	723	12.5	4.5
Armenië	3.616	56.4	14.6
Turkmenistan	447	4.8	0.9
Estland	969	21.5	14.7

(SSSR v tsifrach v 1988 gadoe (De USSR in 1988 in cijfers), Moskou 1989, pp. 177-178).

zeggen bij ontstentenis van andere, mogelijk -en zelfs waarschijnlijk- passender bedrijfsvormen kan de coöperatie soelaas bieden. Zeer veel coöperaties zijn

inderdaad in de dienstensector en de reparatie-sector werkzaam. Veel coöperaties zijn feitelijk ook werkzaam in sectoren die in de Wet voor coöperaties gesloten waren verklaard, met name de (tussen)handel en makelaardij. Lange tijd werd in de politieke-economie van het sovjet-marxisme handel beschouwd als improductief. Arbeid is de enige bron van waarde en handel is geen werk, om het simpel te zeggen. Op dit moment is echter belangrijker dat een deel van de Russische bevolking (particuliere of coöperatieve) handel vrijwel met diefstal gelijk stelt, en dit dan los van enige verwijzing naar het marxisme of welke min of meer gearticuleerde politiek-economische doctrine dan ook. Handel is bijna synoniem met "speculatie". Je hoeft geen rabiate tegenstander te zijn van marktgerichte hervormingen om toe te geven dat een *deel* van de handel (inclusief de handel in onderdelen ten behoeve van reparatiewerkzaamheden) zoals deze door particulieren en coöperaties in de Sovjetunie wordt bedreven inderdaad een speculatief karakter heeft. Waar de vraag naar bepaalde goederen, het feitelijk bestaande tekort (*defitsit*), niet leidt tot officiële prijsverhoging en/of vergroting van het aanbod is er plaats voor tussenhandel die zonder noemenswaardige inspanning de (vaak ruime) marge incasseert tussen officiële prijs (staatsprijs) en marktprijs.

In 'de economie van het tekort' is het van het grootste belang *toegang* te krijgen tot schaarse goederen. Wie toegang heeft kan vrienden maken of geld verdienen. De staatsbedrijven-leveranciers van produkten waaraan een tekort bestaat vergroten nu veelal hun inkomen door (via een coöperatie) de prijs van hun producten te verhogen. Waar thans het succes van een staatsonderneming meer dan voorheen wordt bepaald aan de hand van een balans die het verschil aangeeft tussen inkomsten en uitgaven in *monetaire termen* (dus minder in termen van geproduceerde eenheden) is ook voor staatsbedrijven zelf (of voor personen met sleutelposten daarin) een stimulus ontstaan om zich van een 'hulpconstructie' als een coöperatie te bedienen.

Het zesde argument lukt de vraag uit wat er in het *feitelijk functioneren* van de coöperaties socialistisch mag heten en ook de vraag of de leden en werknemers van de coöperaties zelf van mening zijn dat zij bijdragen aan de revitalisering van het socialisme. Het antwoord op de laatste vraag is nee. De 'vrienden van het socialisme' zijn in de coöperaties en in de georganiseerde coöperatieve beweging bepaald niet sterk vertegenwoordigd. De eerste vraag heeft een langer antwoord. Een coöperatie bestaat als gezegd minimaal uit drie leden. Het eigendom van de coöperatie is collectief eigendom. *De jure* is er geen sprake van particulier ondernemerschap of van privé-bezit van productiemiddelen. Het dagelijks bestuur van de coöperatie is verantwoording verschuldigd aan de algemene vergadering en ook overigens bevat de WodC regels die het collectieve (socialistische) karakter van de bedrijfsvoering moeten verzekeren. De gelijkheid

van de leden is feitelijk in de regel een fictie. Door de "ijzeren wet van de organisatie", maar ook omdat vaak al bij de oprichting de zeggenschapsverhouding door de initiatiefnemers-oprichters anders worden geregeld. De meeste coöperaties hebben ook werknemers in loondienst; van alle werknemers van coöperaties in de Sovjetunie werkt ongeveer de helft in deeltijd.

De lonen in de coöperatieve sector zijn gemiddeld veel hoger dan de lonen in de staatssector, maar wat er socialistisch zou zijn in de verhouding coöperatie - werknemer blijft duister. Dat er geen uitbuiting (in de klassieke, marxistische betekenis van het woord) zou kunnen bestaan in deze arbeidsverhouding, zoals bij de herintroductie van de coöperatieve bedrijfsvorm wel is beweerd, is een fictie. De stelling dat uitbuiting door het (vermeende) collectieve karakter van de coöperatieve bedrijfsvoering onmogelijk is kan men alleen handhaven als men *per definitie* stelt dat de 'meerwaarde' van de arbeid alleen door een *particuliere* onderneming kan worden afgeroomd en niet door een staatsbedrijf of coöperatie. Wel is er een aantal keren administratief en civielrechtelijk opgetreden tegen coöperaties die werk aannamen (van een staatsorganisatie) en het werk vervolgens 'uitbesteedden' (lieten uitvoeren) door werknemers/onderaannemers tegen een fractie van de door de coöperatie bij de opdrachtgever bedongen som. Veel coöperaties werken niet als coöperaties. Allerlei andere *feitelijke* vormen van bedrijfsvoering vinden bij ontstentenis van andere juridische constructies (ondernemer-eigenaar, naamloze vennootschap) onder de noemer van de (productie)coöperatie onderdak.

Het is eigenlijk onbetwist dat binnen de coöperatieve sector een enorme activiteit wordt ontwikkeld, en onbetwist is ook dat de activiteiten van de coöperaties de Sovjet-economie mee-sturen. Echter, critici beschouwen tenminsten een deel van die activiteit als schadelijk en vinden dit mee-sturen van de ontwikkeling van de Sovjet-economie door de coöps ongewenst.

Van het stimulerende effect van coöps op de staatssector - het zevende argument - is nog niets gebleken. Een dergelijk effect was ook niet te verwachten. Men had in dit geval stellig lering kunnen trekken uit de Hongaarse ervaringen. In sommige sectoren heeft de staatssector wel te maken met concurrentie van de coöperatieve sector. Maar in een economie die vooralsnog niet door marktverhoudingen wordt bepaald werkt die concurrentie niet 'vanzelf' als een prikkel tot efficiency-verbetering binnen (de betreffende onderdelen van) de staatssector. Als en voor zover die concurrentie door onderdelen van die staatssector wel als een prikkel wordt ervaren zijn de mogelijkheden om op die prikkel als (quasi)markt-actor te reageren gewoonlijk beperkt. De staatsonderneming (of de afdeling van een staatsinstelling) heeft niet de vrijheid om zelf de maatregelen te nemen die nodig kunnen zijn om die prikkel te verwerken (lonen verhogen of verlagen, verandering van de verhouding tussen

loon en kapitaal binnen de onderneming, produkt-diversificatie, verplaatsen van de activiteiten binnen de branche enzovoort). Er bestaan anderzijds voor dergelijke staatsbedrijven als onderdelen van een ministeriële c.q. staatsstructuur ook andere mogelijkheden zich te wapenen tegen de concurrentie van coöps dan door efficiency-verbetering. Via de (lokale, provinciale) overheid kunnen aan de coöperaties beperkingen worden opgelegd, kunnen vergunningen worden geweigerd, sectoren gesloten worden verklaard. Faillissement is voor staatsbedrijven nog steeds geen werkelijke dreiging. Voor staatsondernemingen (afdelingen van staatsorganisaties) bestaat soms de mogelijkheid een 'symbiotische relatie' aan te gaan met coöps, op de manier die ik hierboven al heb aangeduid. Dit kan ver gaan: verkoop van grondstoffen en materialen ver boven de staatsprijs. Het kan zelfs ten koste gaan van de eigen productie en dan *toch nog* financieel aantrekkelijk zijn. Onderdelen van staatsondernemingen zelf kunnen tot coöps worden getransformeerd - en dit zijn dan niet de zwakste onderdelen, maar juist de (potentieel) sterkste onderdelen van die staatsonderneming. Geen van deze maatregelen heeft een verbetering van de efficiency van de staatsonderneming - of wat er van de staatsonderneming rest - tot gevolg.

Het laatste argument lijkt zeer sterk. Wie ogen had kon zien: er was een grote grijze en zwarte sector. En inderdaad in het grijze en zwarte circuit werd geld verdiend waarover geen belasting werd betaald. Het argument *tegen* 'officialisering' van delen van deze circuits was dat men dit verschijnsel niet op deze manier van staatswege moest accorderen, maar moest bestrijden. Kort voor de introductie van de (gelegaliseerde) individuele arbeidsactiviteit en de herintroductie van de coöperaties was er juist (weer) een campagne tegen de zogenaamde "onverdiende inkomens" (*netroedovye dochody*) geweest. In het kader van de "versterking van de strijd tegen de niet uit arbeid verkregen inkomens" - ingezet door een decreet van het Presidium van de Opperste Sovjet in mei 1986 -, waren ook activiteiten bestreden die kort daarna, mits verricht binnen het kader van de WIAA en de WodC, plotseling 'goed voor economie en samenleving' heetten. Door de WIAA en de WodC, was de idee, zou een deel van de 'onofficiële economie' binnen de 'officiële economie' worden getrokken, het zwarte circuit worden verkleind en zouden corruptie en economische criminaliteit worden bestreden. Corruptie is moeilijk te meten en 'de zwarte sector' is moeilijk te definiëren -in deze definitie-kwestie wil ik mij hier niet storten. Maar hoe de precieze omschrijving ook zou moeten luiden: ook de voorstanders van de coöperaties beweren niet dat de (explosieve) groei (zie tabel I) van de coöperatieve beweging inderdaad heeft bijgedragen tot de bestrijding van corruptie of het

verkleinen van de zwarte en grijze sector.⁷ Voor de voorstanders van de coöperaties houdt deze constatering geenszins een verwijt in jegens de coöperaties. Zij beweren dat het coöperaties binnen de *huidige* sociale en economische ordening van de Sovjetsamenleving niet kunnen functioneren zonder hun toevlucht te nemen tot betaling van steekpenningen aan staatsfunctionarissen om vergunningen te verkrijgen, materialen te bemachtigen, bedrijfsruimte te kunnen huren, *deals* te kunnen sluiten met sleutelfiguren in die staatsbedrijven etcetera.⁸ Deze constatering levert hun, de voorstanders van de coöperatieve beweging, een bewijs te meer dat de staatssector ziek is; de coöperaties genereren geen corruptie, ze zijn melkkoe van de machtigen, van de lokale potentaten, van de miezerige machthebbers in een failliet systeem.

2 De argumenten contra

Een deel van de argumenten contra de coöperaties is hierboven, in reactie op de argumenten pro, de revue al gepasseerd. Een aantal argumenten tegen de coöperaties is echter door de manier waarop ik het debat heb gepresenteerd nog onderbelicht gebleven.

Een van de bezwaren is, als gezegd, dat veel coöperaties slechts naar de juridische vorm coöperaties zijn, maar de facto opereren als particuliere ondernemingen. Tegenstanders van de coöperatie bevestigen de idee dat de coöperaties, met de vrijheid die hun nu wordt gelaten, geen bijdrage leveren aan de herstructurering van de Sovjet-volkshuishouding met behoud van haar socialistische karakter, maar integendeel bijdragen aan de demontage, aan het verval en de uitholling van het socialisme. Een deel van de protagonisten van de coöperatieve beweging is het met die constatering eens, maar betreurt dit niet. Voor degenen die een 'normale', 'burgerlijke' ordening van hun samenleving

⁷ Zie ook: Gregory Grossman, "Sub-Roza Privatization and Marketization in the USSR", in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, January 1990, pp. 44-52.

⁸ Zie bijvoorbeeld het artikel "Stoit prisloesjatsja?.. Gde at reketa zasjtsjita. Intervjoe s millionerom pozjelavsjim ... ostatsja neizvjestnym" (Loont het om te luisteren?... Waar vindt je bescherming tegen de *racket*. Interview met een miljonair die onbekend wenst te blijven), in: *Sotsialistsjeskaja indoesrija* (Socialistische industrie), 15 februari 1989, p. 3, en op dezelfde bladzijde: G. Belotserkovskij, "Snabzjenije. Spasenije oetopa joesjtsjich..." (Bevoorradings. Redding van drenkelingen). Voor een schets van de onregelmatigheden die zich in het coöperatieve bedrijf en bij de uitvoering van de WodC voordoen zie ook: A. Meljnikov & A. Kazarina, "Obespetjenije zakonnosti v dejateljnosti kooperativov" (Het verzekeren van wettigheid in het functioneren van coöperaties), in: *Sotsialistsjeskaja zakonnostj* (Socialistische wettigheid), 1989, no. 1, pp. 14-15.

beogen is het a- of zelfs anti-socialistische karakter van de coöperaties zoals ze functioneren een reden te meer voor steun aan de coöperatieve beweging - althans zolang voor andere, passender bedrijfsvormen nog geen wettelijk en ideologisch kader is geschapen. Niet toevallig is in Estland, Letland en Litouwen, republieken waar de afkeer van het sovjet-socialisme samengaat met een nadrukkelijke en onverholen 'burgerlijke' oriëntatie, het aantal coöperaties relatief ook erg groot.

Tegen de coöperaties is ook aangevoerd dat zij mede-veroorzakers zijn van de in de laatste jaren sterk gestegen inflatie, omdat zij gerechtigd zijn *besnalitsjnye denjgi* 'om te zetten' in *nalitsjnye denjgi*: zij kunnen bij de bank 'rustend krediet' omzetten in reële koopkracht bij de burgers. Hoe sterk inflatoir het optreden van de coöperaties werkt is onduidelijk. De econoom Nikolaj Sjmeljov bestreed de houdbaarheid van dit argument tegen de coöps op het Congres van Volksafgevaardigden van mei-juni 1989.⁹ Recente herzieningen van de inflatiecijfers in de jaren voor de *perestrojka* wijzen op een krachtige inflatoire tendens in een staats-economie die nog niet door coöperaties werd 'geplaagd'¹⁰; dit nuanceert de beschuldigingen tegen de coöps al enigszins. Buitendien zijn er andere, duidelijkere en krachtigere oorzaken van de inflatie aan te wijzen. De inflatoir gefinancierde tekorten op de overheidsbegroting - in de orde van grootte van 100 miljard - behoort daar zeker ook bij.

Een argument tegen de coöperaties is zeker nog onderbelicht gebleven. Het verzet tegen de enorme inkomensdifferentiatie door en in de coöperaties. In de coöperatieve sector verdienen werknemers twee, drie en meer keer zoveel als in de staatssector, en verdienen sommige *kooperatory* in korte tijd kapitalen: tweedriehonderdduizend roebel per jaar en meer. In de staatssector zijn maandlonen van 800-1200 roebel topsalarissen. Nu is het (nog steeds) fout om bij een vergelijking van de inkomens in de Sovjetunie alleen te kijken naar de salarisstrook. Niet alleen geld, maar vooral *toegang* tot goederen en diensten is belangrijk en die toegang wordt niet alleen door geld verschaft. Rechten en privileges spelen nog steeds een belangrijke rol. Maar bij een afbraak van het privilege-stelsel (een van de verklaarde doelstellingen in het kader van de

⁹ Op dat moment, aldus Sjmeljov, was slechts voor 2 miljard roebel door coöps 'omgezet' van *besnalitsjnye denjgi* naar *nalitsjnye denjgi* en niet 6-7 miljard, zoals werd beweerd. Dit bedrag was veel te klein om de aantijging dat juist coöps de inflatie zouden hebben aangejaagd serieus te nemen.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld: Anatoli Roebinov, "Tsjto potsjom, ili o poezii zjizni i proze tsen" (Wat het kost, of over de pozie van het leven en het proza van de rijzen), in: *Literatoernaja gazeta* (De literaire gazet), 15 april 1987, p. 12; en zie: Vasilij Seljoenin & Grigori Chanin, "Loekavaja tsifra" (Het sluwe cijfer), in: *Novy mir* (De nieuwe wereld), no. 2, februari 1987, pp. 181-201.

herstructurering en democratisering van de Sovjet-volkshuishouding) gaat geld-inkomen harder tellen. Het verzet tegen die hoge inkomens heeft van doen en met een afkeer van zulke enorme inkomensverschillen en met de manier waarop dit inkomen wordt verkregen. Tegen die nieuwe geldelite bestaat niet alleen afkeer bij conservatieve communisten om laat ik het noemen ideologische redenen; er is ook een 'volksentiment', in ieder geval in Rusland, dat zich tegen deze (nieuwe) inkomensdifferentiatie keert. Dit laatste is politiek niet onbelangrijk en kan mogelijk electoraal worden uitgebuit, misschien door conservatieve communisten, waarschijnlijker door nationalistische en populistische groeperingen.

3 De toekomst van de coöperaties

Wat is de toekomst van de coöperaties in de Sovjetunie? Die vraag is moeilijk te beantwoorden. Misschien omdat de vraag verkeerd is. De coöperaties zijn naar kracht en tal ongelijk over de Sovjetunie verdeeld. De coöperatieve beweging is in sommige republieken (en in sommige gebieden binnen republieken) sterker ontwikkeld dan in andere. Deze ongelijke ontwikkeling heeft zich voorgedaan terwijl het juridisch kader in de verschillende republieken vrijwel identiek was. Een grotere politieke en juridische autonomie van de verschillende republieken (en mogelijk daarbinnen van verschillende subnationale staatkundige eenheden) zal deze onderscheiden ontwikkeling eerder versterken dan verminderen. Heel goed voorstelbaar is ook dat in sommige republieken eerder dan in andere het aantal bedrijfsvormen zal toenemen, wat daar mogelijk, en zelfs waarschijnlijk, weer 'ten koste' zal gaan van de coöperaties, omdat bedrijfsvormen zullen worden gekozen die beter aansluiten bij de aard en de sector van het bedrijf en bij de intenties van de ondernemers in kwestie dan de coöperatieve vorm. De coöperaties in West-Europa (verbruiks-, handels- en productiecoöperaties) hebben hun opkomst en neergang gekend en hebben hun bruikbaarheid 'blijvend' bewezen in een beperkt aantal sectoren. Ik besef heel goed dat de coöperaties in West-Europa hebben gefunctioneerd en functioneren in een andersoortige sociale, politieke en economische ordening dan de Sovjetunie. De opkomst van de coöperaties in West-Europa in de late negentiende eeuw in een kapitalistische marktsamenleving is mede gedragen geweest door een (niet-marxistisch) socialistisch ideaal. De coöperaties in de Sovjetunie in de tweede helft van de jaren '80 van deze eeuw zijn verschenen in een *niet*-markt samenleving met de bedoeling de coöperaties een bijdrage te laten leveren aan de *ontwikkeling* van een markt in een nieuw te creëren markt-socialisme; en de *kooperatory* zelf worden in meerderheid ook niet gedreven door een socia-

listische of zelfs sociaal-democratische overtuiging. Er is dus geen sprake van een 'verlate', parallelle ontwikkeling in de Sovjetunie thans vergeleken met West-Europa honderd jaar geleden, maar eerder van een spiegelbeeldige ontwikkeling. Niettemin is meen ik de stelling houdbaar, dat wanneer bijvoorbeeld de Baltische staten er in slagen hun samenleving te herordenen naar Westers 'model', de geschiedenis overigens van de coöperaties in die landen sterke gelijkenis zal gaan vertonen met de geschiedenis van de coöperaties in West-Europa.

Het is veel moeilijker een uitspraak te doen over de ontwikkeling van de coöperaties in bijvoorbeeld de RSFSR, onder meer omdat de vraag of en zo ja hoe groot de relatieve autonomie zal zijn van de verschillende territoriale eenheden binnen deze grootste republiek (*de jure* en *de facto*) nog niet beantwoord kan worden, maar ook omdat de vraag naar de vooruitzichten van de coöperatie samenhangt met het antwoord op de vraag naar welk 'soort' samenleving 'men' op weg wil, of liever wie de macht krijgt de politieke en economische ordening in welke richting te sturen. De Sovjetunie (de Russische republiek) wordt thans, ik vertel niets nieuws, vooral gekenmerkt door een ontbinding van de oude machts- en gezagsstructuren en ook door een welhaast permanente verandering van de rechtsverhoudingen - tussen de territoriale eenheden, tussen de productie-eenheden en de territoriale eenheden, tussen den Unie- en republieksministeries, en tussen de productie-eenheden onderling.

Ondertussen staan de coöperaties, lijkt het, tamelijk sterk. Hun voortbestaan is niet verzekerd; maar ze delen die onzekerheid inmiddels met veel andere instituties, zelfs met de communistische partij in zijn van oudsher bekende vorm. Ze staan denk ik sterk om de volgende redenen; en daarmee ben ik aanbeland bij mijn conclusie en samenvatting.

- Het opnieuw toelaten van de coöperatie is een erkenning geweest van het falen van de staatssector, de argumenten die van staatswege werden aangevoerd voor de herintroductie van de coöperatieve bedrijfsvorm zijn evenzovele punten van 'zelfkritiek' op het functioneren van de plan-economie. Deze en andere feilen van de staatssector worden niet opgelost door de coöperaties eenvoudig weer af te schaffen. Men hoopte op een symbiotische relatie tussen de staatssector en de nieuwe coöperaties. De repliek van de critici van de coöperaties is dat de relatie niet symbiotisch is maar parasitair. De reactie op deze kritiek is weer dat de verhouding coöperaties - staatssector in elk geval niet 'eenzijdig parasitair' is, maar dat veeleer moet worden gesproken van - wat F.J.M. Feldbrugge heeft genoemd - "onstabile wedijver", waarbij de coöperatieve sector terrein wint op de staatssector, en in het slechtste geval is sprake van "parasitaire

symbiose".¹¹ De coöperaties onttrekken soms inderdaad, noodgedwongen, materiaal aan de staatssector, maar omgekeerd - en veel duidelijker naar hun idee - wordt de coöperatieve sector uitgevreten door (functionarissen in) de staatssector: de coöperaties zijn voor hun grondstoffen, materiaal, vergunningen, opdrachten, 'gewenste snelheid bij administratieve handelingen', nog goeddeels afhankelijk van de 'welwillende medewerking' van staatsfunctionarissen, zowel van ambtenaren in het staatsapparaat in engere zin, als ook van functionarissen in staatsondernemingen; en voor deze samenwerking wordt en prijs betaald. Ik meen dat de kwalificaties "onstabiele wedijver" en "parasitaire symbiose" inderdaad juist zijn. Maar zelfs als de critici van de coöperatie gelijk hebben, als de coöperaties zouden moeten worden afgeschaft omdat zij een remedie zouden zijn die de kwalen in de staatssector verergert - die kwalen *blijven* dan. Voor die kwalen hebben ook de conservatieve critici van de coöperaties geen receptuur, althans geen andere receptuur dan een herinvoering - een herstel - van een commando-economie. Er is evenwel nog steeds een groep die in dit medicijn gelooft.

- Het lijkt er, ondanks het tegen de coöperaties gericht sentiment zoals dat onder meer in de steun voor Ivan Polozkov tot uitdrukking kwam, op dat de actie tegen de coöperaties in de Russische republiek minder krachtig wordt. Polozkov is leider van een verdeelde communistische partij van de Russische Republiek en vindt Boris Jeltsin als president tegenover zich. Jeltsin is de coöperaties aanmerkelijk gunstiger gezind. Tot de kring van economische adviseurs van Jeltsin behoort nu ook de econome en publiciste, tevens lid van het Unie-parlement, T.I. Korjagina, vanaf het begin een van de meest uitgesproken propagandisten van de coöperatieve bedrijfsvorm. De huidige regering van de Sovjetunie, met vice-premier Leonid Abalkin als een van de constructeurs van het economisch beleid, lijkt niets te voelen voor algemene restrictieve maatregelen tegen de coöperaties maar staat verdergaande economische hervormingen voor: vormen van particulier ondernemerschap en privatisering ("ontstatelijking") van een deel van de staatssector. Voorstellen in die richting zijn al gedaan, wetgeving in die richting is in de maak. De 'reactie' (of die nu komt uit Russisch nationalistische, 'populistische' of neo-stalinistische hoek) zal zich straks

¹¹ F.J.M. Feldbrugge, "De tweede economie van de Sovjetunie", in: *Internationale spectator*, 40 (1986) 7 (juli), pp. 433-443, i.h.b. p. 439. Misschien ten overvloede: de termen "onstabiele wedijver" en "parasitaire symbiose" worden in de discussie over de coöperaties in de Sovjetunie zelf niet gebruikt. Beide termen geven echter adequaat weer hoe een der 'partijen' in de discussie de verhouding tussen de coöperatieve en de staatssector ziet.

denkelijk veeleer richten op deze hervormingen dan op de - daarmee vergeleken - lichte aandoening van de coöps.

- De explosieve groei van het aantal coöps en van het aantal leden en of werknemer van coöperaties heeft die coöperaties in korte tijd voorzien van een groep van direct bij de coöperaties belanghebbenden. De coöperatieve beweging heeft haar eigen, nog kleine, 'achterban' geschapen, die echter bij een voortdurende groei ook electoraal - en bij voortgaande democratisering gaat dat tellen - niet geheel oninteressant meer is. In de gehele Sovjetunie telden de coöperaties begin 1990 slechts (of beter: reeds) 5,5 miljoen leden en werknemers; dit is ongeveer 3% van de arbeidsbekwame bevolking. In sommige republieken en delen van republieken is dit percentage echter aanmerkelijk hoger; in Estland is het percentage in coöperaties en op individuele basis (in het kader van de WIAA) werkzaam reeds het dubbele. Buitendien zijn hoger opgeleiden relatief goed in de coöperaties vertegenwoordigd, behoren leden en werknemers van coöperaties tot de beter betaalden, en beschikken de succesvolle coöperaties (zeker in vereniging) inmiddels over kapitaal.

Bijlage

Gegevens over de omvang van het coöperatieve bedrijf in de periode 1922-1932 zijn te vinden Sidney en Beatrice Webb, *Soviet Communism: A New Civilisation?*, Vol. I, Londen etc. 1936, p. 229.

Jaar	totaal aantal leden coöps
1922	84.000
1923	187.000
1924	248.000
1926	599.000
1928	1.004.000
1929	1.454.000
1930	1.944.000
1931	
1932	2.353.000

De cijfers voor de jaren 1922 tot 1927 laten een snelle groei zien van het aantal coöps leden, al mag niet geheel worden uitgesloten dat de groei in de beginfase ten dele het gevolg is van verbeterde registratie. De sterk versnelde groei van het aantal coöps leden tussen 1927 en 1928 moet in verband worden gebracht met een reeks van maatregelen die er op waren gericht de individuele ambachtslieden (en het 'kapitalistische kleinbedrijf van de NEP-periode) bij de 'socialistische produktiewijze' te betrekken. De daling van het aantal individuele ambachtslieden tussen 1927 en 1931-32 komt ongeveer overeen met de toename van een kleine twee miljoen van het aantal coöps leden in die periode. Als we voorlopig aannemen - wat ik doe bij gebrek aan andere data - dat de groei van de coöperatieve sector vooral recruteerde uit de kringen van het ambacht, is niet waarschijnlijk dat het coöperatieve bedrijf na 1932 met meer dan een factor 1 à 1 1/2 is gegroeid. Coöps konden loonarbeiders in dienst nemen, zoals technisch specialisten of seizoenarbeiders), tot een maximum van 20% van het aantal leden van de coöperatie of 30% van het aantal leden plus kandidaat-leden.